

Het verband tussen religie en interetnische solidariteit: een kwalitatieve studie onder orthodox-protestanten

Simon de Jong

Universiteit Utrecht

simondejong1@gmail.com

ABSTRACT

Het doel van deze verkennende studie was inzicht te verkrijgen in de relatie tussen de religieuze identiteit van orthodox-protestanten en hun solidariteit met vluchtelingen. Door de multidimensionaliteit van hun religieuze identiteit hebben orthodox-protestanten een ambigue houding tegenover immigranten. Vanuit hun horizontale identiteit in brede zin, i.e. hun relatie tot medemensen, zijn zij op microniveau solidair met vluchtelingen. Op macroniveau bepleiten orthodox-protestanten echter restricties op het immigratiebeleid uit bezorgdheid wat een numerieke meerderheid van moslims zal betekenen voor de totstandkoming van hun horizontale identiteit in nauwe zin, i.e. hun relatie met medegelovigen, en hun verticale identiteit, i.e. hun relatie tot God.

Trefwoorden

Orthodox-protestantisme, horizontale identiteit, verticale identiteit, solidariteit, immigranten, micro- en macroniveau.

INTRODUCTIE

Uit opinieonderzoek onder Nederlandse stemgerechtigden blijkt dat vier op de tien Nederlanders zich ernstig zorgen maakt over kwesties omtrent immigratie en asiel (Ipsos, 2017). De ernstige zorgen die Nederlanders over de thema's immigratie en integratie hebben kunnen begrepen worden vanuit de associatie die West-Europeanen maken tussen immigratie en islam (Casanova, 2007) en de symbolische dreiging die volgens hen van de islam uitgaat (Velasco González, Verkuyten, Weesie & Poppe, 2008). Ongeveer de helft van de Nederlanders vindt dat de leefwijze van West-Europeanen en moslims onverenigbaar met elkaar zijn en heeft negatieve gevoelens tegenover moslims (Valesco González et al., 2008). Zij beschouwen de islamitische identiteit als tegenovergesteld aan en bedreigend en ondermijnend voor de Westerse identiteit (Verkuyten & Thijs, 2010).

De negatieve houding tegenover moslimimmigranten geldt zowel voor seculiere Nederlanders als voor hen die zich als christen identificeren (Verkuyten & Thijs, 2010). Uit het onderzoek van Storm (2011) blijkt dat voor katholieken in Nederland geldt dat er een verband bestaat tussen identificatie met deze stroming en de gedachte dat immigratie een bedreiging is voor de nationale identiteit (Storm, 2011). In ditzelfde onderzoek wordt geen verband vastgesteld tussen identificatie met het protestantisme in Nederland en een negatieve houding tegenover immigranten. Mogelijk komt dit doordat Storm het protestantisme als homogene groep heeft onderzocht en ze geen onderscheid heeft gemaakt tussen verschillende protestantse groeperingen.

'Permission to make digital or hard copies of all or part of this work for personal or classroom use is granted under the conditions of the Creative Commons Attribution-Share Alike (CC BY-SA) license and that copies bear this notice and the full citation on the first page''

Uit Amerikaans onderzoek blijkt namelijk dat er wat betreft de houding van protestanten tegenover immigranten een verschil waarneembaar is tussen verschillende denominaties. In tegenstelling tot liberale protestanten zijn orthodox-protestanten meer dan gemiddeld geneigd beleid te steunen dat restricties oplegt aan immigratie (Daniels & Von der Ruhr, 2005) en kenmerken ze zich door een bijzonder vijandelijke houding tegenover immigranten (McDaniel, Nooruddin & Shortle, 2011).

Volgens Knoll (2009) leidt het herhaaldelijke contact met de christelijke boodschap van compassie voor kwetsbare groepen tijdens kerkgang tot internalisatie van de religieuze waarden van solidariteit en tolerantie. Onduidelijk is waarom dit niet opgaat voor orthodox-protestanten die zich kenmerken door hun trouwe kerkgang. De geringe solidariteit van orthodox-protestanten met vluchtelingen lijkt in tegenspraak te zijn met de sociale identiteitsontwikkelingstheorie die stelt dat de beoordeling van de andere groep niet alleen afhangt van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die binnen een eigen groep heersen (Verkuyten & Thijs, 2010).

De negatieve houding van orthodox-protestanten tegenover immigranten kan vanuit de *intergroup threat theory* verklaard worden die stelt dat de beoordeling van een andere groep afhangt van de mate van dreiging die door een eigen groep ervaren wordt. Voor orthodox-protestanten is de ervaren symbolische bedreiging van de islam concreet aanwezig door de salientie van hun religieuze identiteit (Storm, 2011). In een identiteitsbedreigende context evalueren zij andere religieuze groepen hierdoor niet volgens de religieuze waarden van tolerantie en solidariteit, maar staan ze negatief tegenover hen als niet-religieuze groepen in de samenleving (Verkuyten & Thijs, 2010).

METHODE

Het doel van deze verkennende studie was door middel van semigestructureerde interviews een bijdrage te leveren aan de theoretische kennis over solidariteit. Centraal in dit onderzoek stond de vraag op wat voor wijze de religieuze identiteit van orthodox-protestanten in Nederland zich verhoudt tot solidariteit met vreemdelingen. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een kwalitatieve methodiek. Boeije (2010) stelt dat het binnen een kennisveld nodig is om kwalitatief onderzoek uit te voeren wanneer de studie een verkennende aard heeft. Bij deze studie is dit het geval doordat uit het literatuuronderzoek blijkt dat er in Nederland en in Europa nog niet eerder onderzoek is uitgevoerd naar het verband tussen identificatie met specifieke religieuze groeperingen en solidariteit met immigranten.

Voor het onderzoek zijn 15 respondenten geworven en is gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews die ieder gemiddeld drie kwartier duurden. Voorafgaand aan het onderzoek heeft de onderzoeker de respondenten een toestemmingsverklaring formulier voorgelegd waarin hij hen een overzicht gaf van de aard van de data-verzameling en de wijze waarop de resultaten gepubliceerd worden. De gegevens zijn vertrouwelijk verwerkt en zijn aan de hand van de data niet terug te herleiden tot de deelnemers.

De onderzoeker heeft getracht een zo heterogeen mogelijk sample samen te stellen die een symbolische representatie van de orthodox-protestante gemeenschap vormt. De respondenten zijn geselecteerd op basis van geslacht, leeftijd en hun functie in de orthodox-protestante gemeenschap. De onderzoeker heeft de laatstgenoemde groep (zes respondenten) gekozen, omdat zij door hun kennisniveau en betrokkenheid bij het orthodox-protestantisme het beste inzicht gaven in de samenhang tussen identificatie met het christendom en solidariteit met immigranten. Doordat kerkelijke en politieke functies in de orthodox-protestante gemeenschap uitsluitend voorbehouden zijn aan mannen heeft de onderzoeker er verder voor gekozen om de overige respondenten te selecteren op basis van geslacht zodat ook de belevingswereld van vrouwen in het onderzoek aan bod kwam. Deze groep respondenten bestond uit drie leeftijdscohorten (18-24 jaar, 25-60 jaar en 60 jaar en ouder) die zich van elkaar onderscheiden door de mate van kerkgang (CBS, 2016). Uit ieder leeftijdscohort zijn drie mannelijke en/of vrouwelijke respondenten geïnterviewd.

Analyse

Doordat de bestaande theorie geen afdoende verklaring geeft voor het onderwerp in kwestie, maar het theoretisch kader in de vorm van een topiclijst wel enige richting geeft aan de interviews is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een combinatie van een inductieve en een deductieve benadering. De uiteindelijke data van het onderzoek is letterlijk getranscribeerd en geanalyseerd met behulp van het softwareprogramma NVivo.

De analyse bestond uit drie codeerfasen. Tijdens de open codeerfase zijn de verzamelde gegevens aan de hand van verschillende codes in fragmenten opgedeeld. Een deel van deze codes bestond uit *sensitizing concepts* die voorafgaand aan de analyse door de onderzoeker zijn opgesteld aan de hand van het theoretische kader. Deze codes gaven algemeen inzicht in het thema en richting aan het onderzoek. Door het verkennende en inductieve karakter van het onderzoek stond de codering in deze fase echter ook open voor nieuwe thema's in de vorm van *emerging codes*. In de axiale codeerfase is de samenhang tussen de verschillende fragmenten duidelijk gemaakt en zijn de verzamelde codes opgedeeld in hoofd- en subcodes. De selectieve codeerfase was de laatste fase van het codeerproces: hierin werd structuur aangebracht in de verzamelde data en antwoord gegeven op de geformuleerde onderzoeksvraag.

RESULTATEN

In deze sectie van dit paper worden eerst de verschillende dimensies waaruit religieuze identiteit van orthodox-protestanten bestaat en hun relatie tot solidariteit besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de wijze waarop de respondenten zich tot vluchtelingen verhouden en het verband tussen de religieuze identiteit van de respondenten en hun solidariteit met vluchtelingen.

Religieuze identiteit

In tegenstelling tot de verwachtingen die uit het theoretisch kader naar voren kwamen blijkt dat de religieuze identiteit van de orthodox-protestanten niet eenduidig is, maar uit twee dimensies bestaat die volgens de respondenten 'onlosmakelijk met elkaar verbonden' zijn. Het mensbeeld van orthodox-protestantse gelovigen bestaat uit de opvatting dat de mens een tweedelig schepsel is en zowel bestaat uit een fysiek lichaam als een onsterfelijke ziel. Primair voor de respondenten is wat in theologisch onderzoek omschreven wordt als de verticale identiteit van gelovigen, die betrekking heeft op de relatie van een gelovige tot God (Trebilco, 2012). Ten diepste gaat het hen in hun leven om 'die echte vrede met God' die verkregen wordt 'door het offer van Christus'.

Naast een verticale, transcendente identiteit hebben orthodox-protestanten echter ook een horizontale, aardse identiteit, waarbij de nadruk ligt op 'de christelijke gemeenschap' en 'het belang van relaties op een menselijk niveau' (Trebilco, 2012). De respondenten identificeren zich horizontaal zowel in nauwe zin ('ons soort mensen') als in brede zin ('de medemens, de medescheepsel'). Een typerende eigenschap van de orthodox-protestante gemeenschap is dat de horizontale identiteit in nauwe zin salient aanwezig is. In veel aspecten van hun leven komt hun horizontale identiteit in nauwe zin nadrukkelijk naar voren: ze 'spreken over andere dingen, vermaken zich in andere dingen, leven naar andere dingen toe' en 'voelen dat er afstand is tussen andere mensen, dat je er dikwijls niet bij hoort' [Vrouw, 61 jaar].

Religieuze normen en waarden als bron van solidariteit

De religieuze identiteit van orthodox-protestanten is volgens de respondenten nauw verbonden met de christelijke ethiek. De christelijke waarden van solidariteit en tolerantie vloeien volgens de gelovigen voort uit hun verticale identiteit. Praktisch gezien krijgt de secundaire natuur van de christelijke normen en waarden vorm in het navolgen van Jezus. Zijn leven en de wijze waarop Hij met mensen omging wordt door de respondenten beschouwd als leidraad aan de hand waarvan het leven vorm moet worden gegeven.

Wat betreft het liefhebben van hun naasten identificeren de respondenten zich horizontaal in brede zin en strekt hun solidariteit zich uit tot ieder medemens, 'want elk mens is mijn naaste'. In deze universele solidariteit 'was Christus overtreffelijk, Hij was de liefde op het allervolmaakst'. Tegenover iedereen dient een christen zich daarom 'integer, hulpvaardig, betrouwbaar en vriendelijk' op te stellen. Doordat ze de horizontale identiteit in brede zin met hun medemens delen, krijgen ze voor zichzelf de ruimte om de 'medemens, wie hij ook is, en wat hij ook is, en waar hij ook vandaan is, lief te hebben'.

Solidariteit met vluchtelingen

Vanuit hun horizontale identiteit in brede zin en de hiermee verbonden Bijbelse norm dat de vreemdeling geherbergd moet worden meent een klein deel van de respondenten dat een christen zich onvoorwaardelijk solidair dient op te stellen tegenover mensen die door omstandigheden hun land moeten verlaten. Deze respondenten stellen dat er in Nederland ruimte is en zou moeten zijn voor iedere vluchteling, ongeacht eventuele cultuur- of geloofsverschillen en bevestigen de centrale these van de sociale identiteitsontwikkelingstheorie die stelt dat de beoordeling van een groep niet alleen afhangt van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die binnen een groep heersen. Deze groep respondenten verwacht van een politicus dat hij, binnen de grenzen van wat een land redelijkerwijs aankan, het beleid vormgeeft aan wat de Bijbel volgens hen van hem verlangt: 'iedereen herbergen die ons land binnenkomt uit nood of uit oorlog' en laten delen 'in de vrucht van onze betrekkelijke welvaart'.

Zorgen omtrent een valse godsdienst

Voor een grote meerderheid van de respondenten is de komst van vluchtelingen echter een bron van ernstige zorgen. Hoewel de belangrijkste oorzaak voor deze bezorgdheid nauw samenhangt met de oorzaak die in verschillende onderzoeken gegeven wordt voor de zorgen van seculier Nederland (Velasco González et al., 2008; Verkuyten & Thijs, 2010) is er sprake van een belangrijk nuanceverschil: de respondenten beschouwen de islam niet alleen als een bedreiging voor de Westerse identiteit, maar in eerste instantie vooral als een bedreiging voor hun religieuze identiteit.

Orthodox-protestanten maken zich met name zorgen over een numerieke meerderheid die de moslims in de toekomst

kunnen krijgen, gelet op de grote aantallen vluchtelingen die de laatste jaren naar Nederland zijn gekomen en de veelal grote gezinnen in de moslimgemeenschap. Ten grondslag aan deze angst ligt de houding die moslims in hun ogen in de toekomst mogelijkwerwijs richting christenen aan zullen nemen en wat voor gevolgen dit voor de totstandkoming en praktische invulling van hun religieuze identiteit zal betekenen. Juist doordat de verticale identiteit zo'n belangrijke plek in het leven van orthodox-protestanten inneemt en hun horizontale identiteit in nauwe zin salient aanwezig is, zijn ze extra gevoelig voor de bedreiging die voor hen uitgaat van de islam. De islam is in de ogen van de respondenten namelijk niet alleen een valse godsdienst, maar vooral een onderwerpende godsdienst met 'een potentie tot geweld in de diepste bronnen van de religie'.

Ondanks de sympathie die de respondenten hebben voor moslims waarmee ze op hun studie, werk of in de plaatselijke gemeenschap mee in contact komen en het naleven van de gedragsregels van de islam, verwijzen ze naar islamitische regimes als voorbeelden van hoe minderheden, zoals christenen, vrouwen en Joden, onderdrukt kunnen worden als de islam in een samenleving de overhand krijgt. De islam staat voor hen in schril contrast met het christendom, omdat het niet met liefde, maar met religieus gemotiveerd geweld mensen met een ander gedachtegoed aan zich wil onderwerpen.

Solidariteit op twee niveaus

De multidimensionaliteit van de religieuze identiteit van orthodox-protestanten zorgt ervoor dat de respondenten een dubbele attitude jegens vluchtelingen hebben en hun solidariteit op twee manieren invulling krijgt. Door de bedreiging die voor hen uitgaat van de islam, komen de respondenten namelijk in 'een conflictsituatie' terecht waarin ze 'vastlopen'. Zij ervaren het als 'een worsteling' om een juiste balans te vinden tussen de zorg die ze vanuit hun horizontale religieuze identificatie in brede zin willen opbrengen voor mensen in nood en de zorgen die ze hebben over wat dit in de toekomst voor de totstandkoming en uiting van hun religieuze identiteit zal betekenen. De respondenten lossen dit conflict op door een scheiding te maken tussen twee verschillende niveaus waarop er met vluchtelingen kan worden omgegaan. Op microniveau stellen orthodox-protestanten zich solidair op met immigranten en trachten zij hen te behandelen als ieder ander, 'met zelfs een stuk extra hulp en ondersteuning'. Op dit niveau menen de respondenten dat zowel orthodox-protestante kerken als individuele gelovigen solidariteit met vluchtelingen verschuldigd zijn en zijn ze bereid hen te helpen met 'huisvesting, integratie, taalcursussen, zoeken naar een baan, zoeken naar werk en naar de dokter, winkel en bibliotheek te gaan.' Kenmerkend voor dit niveau is een versmalde opvatting van horizontale identiteit in brede zin: de solidariteit heeft betrekking op alle vluchtelingen, maar ze dienen zich wel reeds in Nederland te bevinden.

Op macroniveau stellen de respondenten zich terughoudend op tegenover het opnemen van vluchtelingen en bepleiten ze restricties op het immigratiebeleid. Kerk en staat hebben volgens hen 'onderscheiden belangen en onderscheiden taken' en heeft ieder instituut in de samenleving een eigen deelterrein en een eigen verantwoordelijkheid. De verantwoording van de overheid bestaat volgens de respondenten in eerste instantie uit een zorgplicht voor staatsburgers en krijgt vorm in het voorstaan van 'een zekere groeirem van de islam door asielbeperking' en 'het beschermen van onze rechtsstaat en beschaving' [Man, 63 jaar. Functie: raadslid orthodox-protestante partij]. Idealiter zou dit in hun ogen niet nodig zijn, maar als christen dien je niet 'maatschappelijk naïef te zijn,' want 'we zitten hier niet in het nieuwe Jeruzalem' [Man, 60 jaar. Functie: dominee].

Dit betekent echter niet dat de respondenten op macroniveau niet solidair zijn met vluchtelingen. Solidariteit tegenover

vluchtelingen krijgt op macroniveau een andere invulling dan op microniveau. Door hun horizontale identificatie in brede zin zijn de respondenten erg begaan met de levensomstandigheden van vluchtelingen en benadrukken ze dat dat ze hen vanuit 'woord en daad' ondersteuning verschuldigd die de vorm krijgt van politieke en financiële ondersteuning. Door de cultuur- en geloofsverschillen tussen de christelijke gemeenschap en de moslimgemeenschap en de mogelijke gevolgen die dit heeft voor de totstandkoming en uitdraging van hun religieuze identiteit hebben ze echter de voorkeur dat de daadwerkelijke opvang plaatsvindt in de regio van het conflict. Wanneer deze ondersteuning noodgedwongen in Nederland plaatsvindt, suggereren de respondenten dat dit een tijdelijk karakter dient te hebben, omdat zowel dit land als het land van herkomst daar volgens hen op lange termijn het meeste baat bij hebben. Hoewel de voorkeur van de respondenten veelal uitgaat naar de opvang van christenmigranten of andere vervolgte minderheden, zou de grens volgens hen echter wel open moeten blijven staan voor moslimmigranten, zij het dat hier met het oog op de toekomst voorzichtig mee omgegaan moet worden.

CONCLUSIE

In tegenstelling tot de verwachtingen die naar voren kwamen uit de bestaande theorie blijkt uit de data en theologische literatuur dat de religieuze identiteit van gelovigen niet eenduidig is, maar uit een horizontale en verticale dimensie bestaat (Trebilco, 2012). De verticale identiteit omvat de relatie van een gelovige tot God en de horizontale identiteit bestaat zowel uit de relatie van een gelovige tot andere orthodox-protestanten (nauwe zin) als uit zijn relatie tot de medemens (brede zin). De verschillende dimensies van de religieuze identiteit van gelovigen lijken gerelateerd te zijn aan de dubbele manier waarop orthodox-protestanten zich tot vluchtelingen verhouden. Vanuit hun horizontale identiteit in brede zin en de hiermee verbonden Bijbelse waarden van tolerantie en solidariteit zijn enkele orthodox-protestanten onvoorwaardelijk solidair met vluchtelingen en beschouwen ze hen niet zozeer als moslims, maar als medemensen. Het merendeel van de orthodox-protestante gemeenschap worstelt echter met het vinden van een juiste balans tussen de solidariteit die ze vanuit deze identificatie voor vluchtelingen willen opbrengen en de zorgen die ze hebben over wat dit in de toekomst voor de totstandkoming en uiting van hun religieuze identiteit zal betekenen. Als oplossing voor dit conflict dragen de respondenten een scheiding aan tussen micro- en macroniveau, waarbij ze op microniveau solidair zijn met reeds aangekomen vluchtelingen, terwijl ze op macroniveau restricties op het immigratiebeleid voorstaan en menen dat men vluchtelingen op dit niveau enkel solidariteit in de vorm van financiële en politieke ondersteuning verschuldigd is.

DISCUSSIE

De resultaten van dit onderzoek zijn een bevestiging van de *intergroup threat theory* die stelt dat het oordeel van een andere groep afhangt van de mate van dreiging die een eigen groep ervaart (Valesco González et al., 2008). Door de centrale plaats die de verticale identiteit en de horizontale identiteit in nauwe zin in het leven van orthodox-protestanten inneemt is de symbolische bedreiging van de islam voor de religieuze identiteit van de respondenten nadrukkelijk aanwezig.

De resultaten van dit onderzoek kunnen tevens tot op zekere hoogte opgevat worden als een bevestiging van de sociale identiteitsontwikkelingstheorie. Deze theorie vult de *intergroup threat theory* aan en stelt dat de evaluatie van een groep niet alleen afhangt van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die in de eigen

groep heersen. De horizontale identificatie van orthodox-protestanten in brede zin en de daarmee verbonden Bijbelse normen en waarden zorgen ervoor dat men vluchtelingen in eerste instantie niet zozeer als moslims, maar als medemens beschoofd waar in ieder geval in de eigen omgeving zorg voor moet worden gedragen. Uit de resultaten wordt echter ook duidelijk dat voor het merendeel van de respondenten de christelijke waarden van solidariteit en tolerantie door de ervaren symbolische dreiging met name op het microniveau tot uiting komen en op macroniveau slechts gering aanwezig zijn. De resultaten lijken dan ook te impliceren dat de sociale identiteits-ontwikkelingstheorie alleen in combinatie met de *intergroup threat theory* de ambigue houding van orthodox-protestanten tegenover immigranten kan verklaren.

De toegevoegde waarde van dit onderzoek voor de wetenschapsbeoefening is dat door deze studie voor het eerst binnen de sociale wetenschappen onderscheid is gemaakt tussen de verschillende dimensies waaruit de religieuze identiteit van orthodox-protestanten bestaat.

Voor zover de onderzoeker bekend is dit tevens de eerste sociaalwetenschappelijke studie waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende niveaus waarop iemand solidair kan zijn. Van cognitieve dissonantie (Festinger, 1962) kan niet gesproken worden, gezien de orthodox-protestante respondenten in eigen ogen consistente overtuigingen hebben door zowel op microniveau als op macroniveau solidair met vluchtelingen te zijn, zij het dat dit op ieder niveau op een andere manier invulling krijgt.

De bevindingen kunnen voorlopig wellicht het best geplaatst worden in het bredere theoretische kader van de zorgethiek, de ethische stroming die niet zozeer een onpartijdige en universele moraal voorstaat, maar claimt dat uit afhankelijkheidsrelaties bijzondere en zwaarwegende morele verplichtingen ontstaan (Tjong Tjin Tai, 2014). De zorgethiek sluit door de benadrukking van de mens als relationeel en afhankelijk wezen nauw aan bij de horizontale identiteit van de respondenten waarin de nadruk ligt op de christelijke gemeenschap en het belang van relaties op menselijk niveau (Trebilco, 2012).

In de hier besproken context voelen de respondenten zich verantwoordelijk om de mogelijksvoorwaarden veilig te stellen voor de totstandkoming en praktische invulling van hun samengestelde religieuze identiteit. Door het belang dat dit in hun ogen heeft ervaren zij een bijzondere morele verantwoordelijkheid die voor hen zwaarder weegt dan de opvang van vluchtelingen. Doordat de respondenten wel bereid zijn om middels financiële en politieke ondersteuning solidair te zijn met vluchtelingen conflicteert deze op de zorgethiek gefundeerde morele overtuiging ogenschijnlijk niet direct met hun horizontale identiteit in brede zin en het daarmee verbonden universele karakter van het christelijke normen- en waardenstelsel.

Gezien het verkennende karakter van dit onderzoek en de kleine samplegrootte zou het goed zijn als de resultaten in een uitgebreider onderzoek getoetst worden. Hoewel de resultaten geen indicatie gaven dat leeftijd, geslacht of functie van invloed zijn op de solidariteit van de orthodox-protestante gemeenschap met vluchtelingen zou dit echter ook het gevolg kunnen zijn van de samplegrootte en dient dit in later onderzoek definitief te worden vastgesteld. Hierbij zou tevens gelet moeten worden op de heterogeniteit van de sample die nu alleen bewerkstelligd is voor leeftijd, geslacht en functie en door het gebruik van *network sampling* in mindere mate voor kerkgenootschappen.

ROL VAN DE STUDENT

De student heeft het onderwerp voor dit afsluitende

bachelorproject van de studie Algemene Sociale Wetenschappen bedacht en het onderzoek zelfstandig uitgevoerd. Tijdens verschillende bijeenkomsten heeft zijn begeleider, Dorota Lepianka, hem uitgebreid feedback gegeven over onduidelijke formuleringen en de structuur van de thesis. Dankzij haar continue uitdaging het werkstuk te verbeteren en de resultaten verder te interpreteren heeft de student een heldere theorie kunnen opstellen over de verhouding tussen de religieuze identificatie van orthodox-protestanten in Nederland en solidariteit met vluchtelingen.

BIBLIOGRAFIE

1. Boeije, H. *Analysis in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, Londen, 2010.
2. Casanova, J. Immigration and the New Religious Pluralism: A European Union / United States Comparison. *Democracy and the new religious pluralism* (2007), 59–83.
3. CBS. *Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen, 2015*. Gedownload van: <http://www.cbs.nl>.
4. Daniels, J.P., & Von der Ruhr, M. God and the global economy: religion and attitudes towards trade and immigration in the United States. *Socio-Economic Review* 3(3) (2005), 467-489.
5. Festinger, L. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press, Stanford, 1962.
6. Ipsos. *Het radiodebat onderzoek, 2017*. Gedownload van: <http://www.ipsos-nederland.nl>.
7. Storm, I. Christian nations? Ethnic Christianity and anti-immigration attitudes in four western European countries. *Nordic Journal of Religion and Society*, 24(1), (2011), 75-96.
8. Kirkpatrick, L. A. Fundamentalism, Christian orthodoxy, and intrinsic religious orientation as predictors of discriminatory attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion* 32(3) (1993), 256-268.
9. Knoll, B.R. "And who is my neighbor?" Religion and immigration policy attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48(2) (2009), 313-331.
10. McDaniel, E.L., Nooruddin, I., & Shortle, A.F. Devine Boundaries: How Religion Shapes Citizens' Attitudes Toward Migrants. *American Politics Research* 39(1) (2011), 205-233.
11. Tjong Tjin Tai, E. Zorgethiek. In: M. van Hees, T. Nys & I. Robeyns (Eds.), *Basisboek ethiek*. Boom, Amsterdam, 2014.
12. Trebilco, P. *Self-designations and Group Identity in the New Testament*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
13. Velasco González, K., Verkuyten, M., Weesie, J., & Poppe, E. Prejudice towards Muslims in The Netherlands. *British Journal of Social Psychology*, 47(4) (2008), 667-685.
14. Verkuyten, M., Thijs, J. Religious Group Relations Among Christian, Muslim and Nonreligious Early Adolescents in the Netherlands. *Journal of Early Adolescence*, 30(1) (2010), 27-49.